

Тучковенко Ю.С., д.геогр.н., Гопченко Є.Д., д.геогр.н., Сербов М.Г., к.геогр.н., Медведєва Ю.С.

Одеський державний екологічний університет

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОЇ МІНЛИВОСТІ МІНЕРАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАБРУДНЕННЯ ВОД ОЗ. КИТАЙ ПРИДУНАЙСЬКОЇ СИСТЕМИ

Викладені результати та аналіз модельних розрахунків, які висвітлюють особливості циркуляції, просторово-часової мінливості мінералізації вод та розповсюдження на акваторії озера Китай забруднюючих речовин. Запропоновані науково-обґрунтовані рекомендації щодоможливого поліпшення якості вод водойми.

Вступ. Озеро Китай входить до системи Придунайських озер. Через недостатній водообмін з р. Дунай і водоновлення озеро знаходиться у незадовільному екологічному стані і не відповідає вимогам щодо якості питної та зрошувальної води, зокрема, по показникам мінералізації. Для визначення шляхів вирішення цієї проблеми необхідно визначити особливості циркуляції вод і масообміну між різними частинами водойми, розповсюдження на її акваторії забруднюючих речовин, що надходять зі стоком невеликих річок та з водами р. Дунай, а також з'ясувати вплив на них існуючих гідротехнічних споруд. Робота є продовженням наукових досліджень, започаткованих в [1-3].

Матеріали і методи дослідження. В роботі використані матеріали Одеського обласного виробничого управління водного господарства щодо правил експлуатації водойми [4] та матеріали розрахунків складових водного і сольового балансу, отримані при виконанні роботи [3].

Для вирішення поставленої задачі використовувалася тривимірна числова гідродинамічна модель [5], адаптована до умов озера. Модель дозволяє виконувати розрахунки вітрових і градієнтних течій, коливань рівнів води у водоймі, розповсюдження домішок з різними властивостями на часових масштабах в декілька місяців в морфологічно складних водних об'єктах, окремі складові яких мають масштаб в одному з горизонтальних напрямків менший, ніж крок просторової розрахункової сітки.

Розрахункова область водойми покривалася сіткою 44×117 вузлів з горизонтальним просторовим кроком 200 м. Використовувалися 4 розрахункових рівні по глибині в σ -системі координат. В основу розрахункової сітки закладена батиметрична карта водойми, знята з карт ЦО масштабом 1:10000 (рис. 1). Згідно з проектною документацією [4], у центральній частині озера задавалася дамба зі сполучним прорізом (шлюз на східному березі) шириною 12 м. Крім того, враховувалася наявність каналу Старотроянський, що зв'язує північну і південну частини водойми, із середньою шириною 16 м і глибиною 1.5 м. Канал і проріз зі шлюзом залишалися відкритими протягом усього розрахункового періоду.

Оскільки математична структура моделі не дозволяє робити розрахунки у випадку ізолюваного каналу, що пролягає по акваторії водойми, то канал був винесений за межі водойми, як показано на рис. 1.

Розрахунки проводилися в період з 1 березня по 31 вересня для умов маловодного і середньоводного років. Мінливість температури повітря, швидкості і напрямку вітру задавалася за даними щомісячних 6 - годинних спостережень на ГМС Болград, виконаних у 2001 році.

Витрати малих річок Киргиж-Китай і Аліяга, приплив вод р. Дунай у весняні місяці, а також їх мінералізація задавалася на основі розрахунків і оцінок, виконаних раніше в [3] (табл. 1). Зміни рівня водойми за рахунок дизбалансу опади - випаровування за розрахунковий період, що задаються по оцінках [3], наведені в табл. 2.

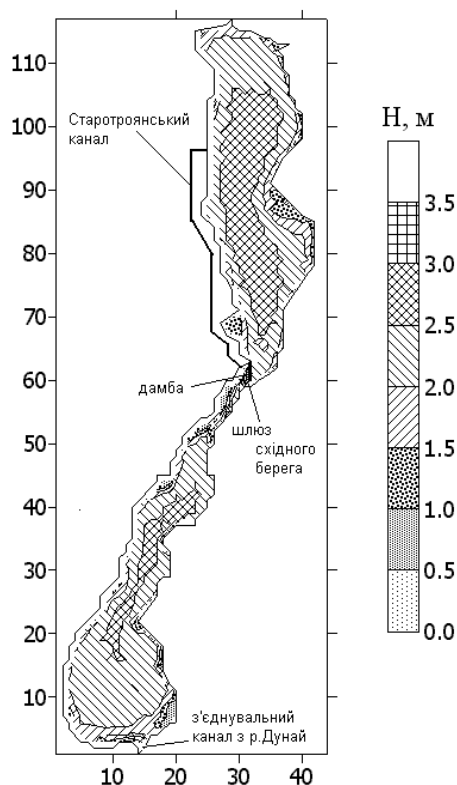

Рис. 1. Батиметрична карта оз. Китай (глибини зазначені при відмітці рівня води в озері 1.5 мБС). Осі розмічені в номерах вузлів розрахункової сітки з просторовим кроком $\Delta x = \Delta y = 200$ м.

Таблиця 1. - Характеристики прихідної частини водно-солевого балансу оз.Китай, які використані в модельних розрахунках.

	Середньоводний рік					
	Витрати води, м ³ /с			Мінералізація, г/дм ³		
Місяць	Канал з Дунаю	Киргиж-Китай	Аліяга	Канал з Дунаю	Киргиж-Китай	Аліяга
Березень	1.07	0.27	0.17	0.4	4.65	4.65
Квітень	7.60	0.24	0.15	0.4	4.76	4.76
Травень	2.96	0.13	0.08	0.4	5.07	5.07
Червень	0	0.09	0.06	0.4	5.21	5.21
Липень	0	0.17	0.11	0.4	4.95	4.95
Серпень	0	0.16	0.10	0.4	4.98	4.98
Вересень	0	0.19	0.12	0.4	4.90	4.90
	Маловодний рік					
	Витрати води, м ³ /с			Мінералізація, г/дм ³		
Місяць	Канал з Дунаю	Киргиж-Китай	Аліяга	Канал з Дунаю	Киргиж-Китай	Аліяга
Березень	2.38	0.15	0.09	0.4	5.03	5.03
Квітень	5.69	0.13	0.08	0.4	5.08	5.08
Травень	1.32	0.07	0.05	0.4	5.25	5.25
Червень	0	0.05	0.03	0.4	5.33	5.33
Липень	0	0.09	0.06	0.4	5.19	5.19
Серпень	0	0.09	0.06	0.4	5.21	5.21
Вересень	0	0.11	0.07	0.4	5.16	5.16

Таблиця 2. - Оцінка мінливості рівня водойми за рахунок дизбалансу опади-випаровування

Місяць	Маловодний рік	Середньоводний рік
	мм	мм
Березень	4,3	8,6
Квітень	-51,4	-28,6
Травень	-115,9	-55,2
Червень	-130,2	-42,4
Липень	-144,0	-94,9
Серпень	-133,4	-152,0
Вересень	37,7	-58,7

Результати моделювання циркуляції та просторово-часової мінливості мінералізації вод. Циркуляція вод і водообмін між різними частинами озера Китай визначаються насамперед напрямком і силою вітру разом з впливом морфологічних особливостей водойми. Під дією вітру виникають дрейфові течії в поверхневому шарі водойми, які ініціюють нахили водної поверхні і, як наслідок, виникнення компенсаційних градієнтних течій. Відхилення водної поверхні формуються також припливом вод з каналу, що зв'єднує водойму з р. Дунай, і стоком невеликих річок Аліяга і Киргиз-Китай. Внаслідок цього формуються стокові течії.

Результуюча циркуляція вод являє собою суму векторів течій, обумовлених зазначеними вище факторами. Очевидно, що за наявності вітрів буде переважати перший механізм формування циркуляції вод (вітровий), а за їхньої відсутності – другий (стоковий).

Для з'ясування особливостей вітрової циркуляції вод в оз.Китай і визначення інтенсивності водообміну між різними частинами озера через сполучний проріз зі шлюзом у дамбі та Старотроянський канал, була проведена серія числових експериментів з гідродинамічною моделлю. Моделювалася стала циркуляція вод і відхилення рівня води у водоймі за вітрів силою 7 м/с різних напрямків. Розрахунок здійснювався на 10 діб модельного часу з урахуванням стоку річок і витрат води по сполучному з р.Дунай каналі, що відповідають березню (див. табл. 1-2).

Результати розрахунків показали (рис. 2), що при подовжніх щодо осі водойми вітрах переки рівня між її північним і південним кінцями не перевищує 9 см. Варто звернути увагу на те, що перепад рівня води на кінцях каналу Старотроянський, що визначає інтенсивність перетоку води по каналу, не перевищує 3 см. При північному і південному вітрах на мілководді уздовж західного і східного берегів у північній частині водойми, а також уздовж західного берега в південній частині озера формуються інтенсивні потоки, спрямовані за вітром, у той час як уздовж осі водойми на глибокій воді мають місце компенсаційні потоки, спрямовані проти вітру. Швидкості вздовжберегових течій досягають 6 – 11 см/с, у той час як швидкості компенсаційних течій уздовж осі водойми складають тільки 2 - 3 см/с (рис. 2а).

При вітрах, спрямованих під гострим кутом до осі водойми, вищеописана картина зберігається в цілому, однак істотно слабшають вздовжберегові потоки в північній частині водойми і практично руйнується потік уздовж західного берега - в південній частині озера. Характер інтегральної по глибині циркуляції вод у південній половині водойми набуває рис вихрової коміркової структури. При вітрах з подовжньою щодо осі водойми складовою, викликаний ними переки рівня між кінцями каналу ініціює спрямовані протилежно вітру градієнтні течії, що послабляє інтенсивність водообміну через канал.

При поперечних щодо осі водойми західному і східному вітрах на акваторії озера в полі середніх по глибині течій чітко виділяються окремі вихрові утворення, розташування яких відповідає відносно широким його частинам. Швидкості течій помітно слабшають. Дамба в центральній частині озера є нездоланною перешкодою для проникнення інтенсивного вздовжберегового потоку з однієї половини озера в іншу (рис. 2б). Фактично

водообмін через проріз у дамбі здійснюється між периферійними частинами різних вихрових утворень і тому дуже слабкий і близький за характером до турбулентного обміну імпульсом.

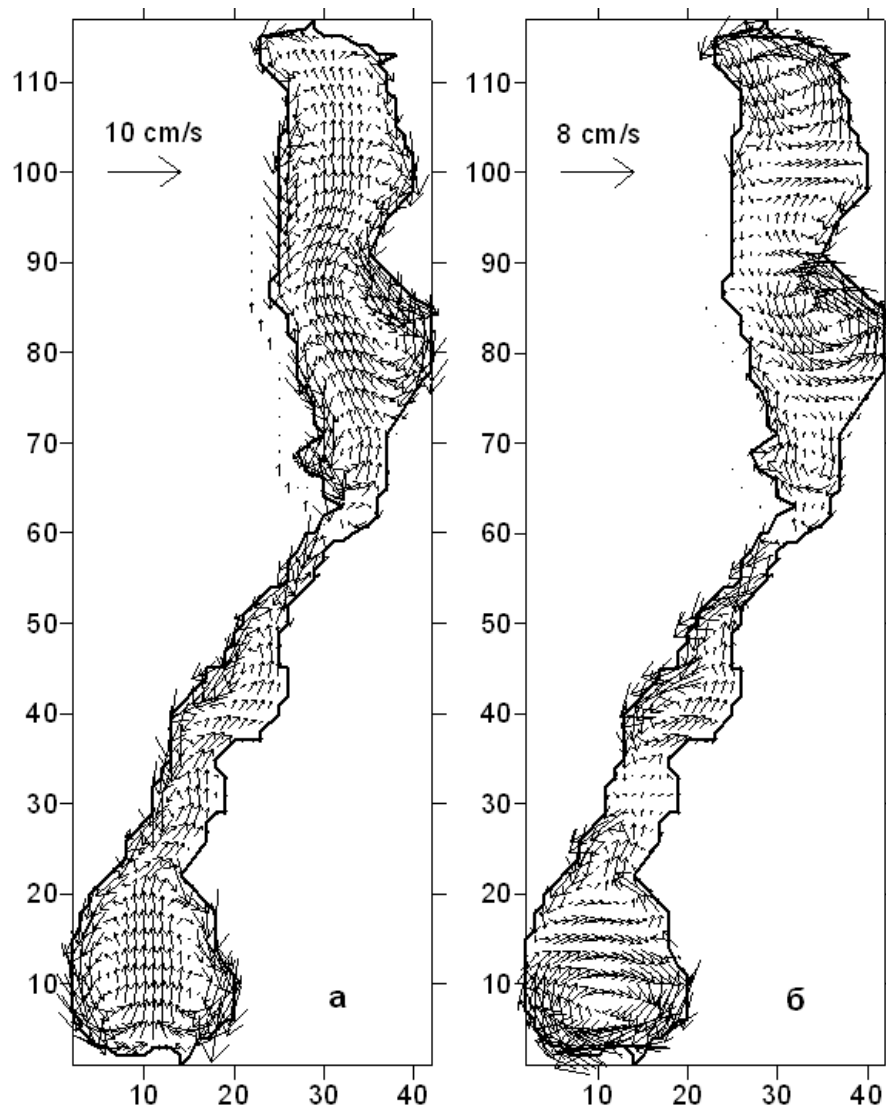

Рис. 2 Поле векторів середніх по глибині (баротропних) течій при північному (а) та східному (б) вітрах силою 7 м/с.

Для визначення впливу існуючих гідротехнічних споруд на інтенсивність водообміну між північною і південною частинами озера та просторово-часову мінливість мінералізації вод була проведена серія числових експериментів з моделлю за умов:

- 1) відсутності дамби, каналу і вільному водообміні між частинами озера;
- 2) наявності дамби зі шлюзом шириною 12 м і глибиною 1.7 м (відкритим на протязі розрахункового періоду) і відсутності каналу;
- 3) наявності дамби і каналу з відкритими шлюзами (рис. 3);
- 4) вилучення стоку невеликих річок Киргиж-Китай і Аліяга, за наявності дамби і каналу з відкритими шлюзами.

Моделювалися умови середньоводного і маловодного років. Отримані для різних сценаріїв поля мінералізації вод у відповідні моменти часу порівнювались між собою з використанням формули:

$$\alpha_{ij} = \left(\left(\frac{C_{2(ij)}}{C_{1(ij)}} \right) - 1 \right) * 100.,$$

де α_{ij} - розбіжність значень мінералізації в %, $C_{1(ij)}, C_{2(ij)}$ - значення мінералізації води в точці поля (i, j), розраховані на той самий момент часу при реалізації сценаріїв 1 і 2, відповідно. Негативні значення відповідають зниженню мінералізації у варіанті 2 у порівнянні з варіантом 1.

Розрахунки показали, що наявність дамби з прорізом шириною 12 м призводить до підвищення мінералізації вод у північній частині озера і зниженню її – в південній на 3 - 6 % (рис. 4а). Будівництво Старотроянського каналу не призвело до істотних змін мінералізації вод північної і південної частин озера (рис. 4б), тому що сформовані вітром перекоси рівня води у водоймі на кінцях каналу, а отже і витрати води через канал, невеликі. Наявність каналу змінює мінералізацію вод озера лише в межах декількох відсотків, зменшуючи її в південній половині водойми і збільшуючи – в північній. Отже, будівництво каналу і дамби призвели до зменшення солеобміну між північною і південною частинами водойми і, таким чином, сприяли збільшенню мінералізації вод у північній частині і зменшенню її в південній (до 8 %). В умовах середньоводного року мінералізація вод південної частини у серпні досягає 1.25 - 1.5 г/дм³, а північної – 2.75 - 3.25 г/дм³. В умовах маловодного року мінералізація вод північної частини в серпні зростає до 3.0 - 3.5 г/дм³, а південної – до 1.5 - 2 г/дм³ за рахунок зменшення припливу дунайських вод навесні.

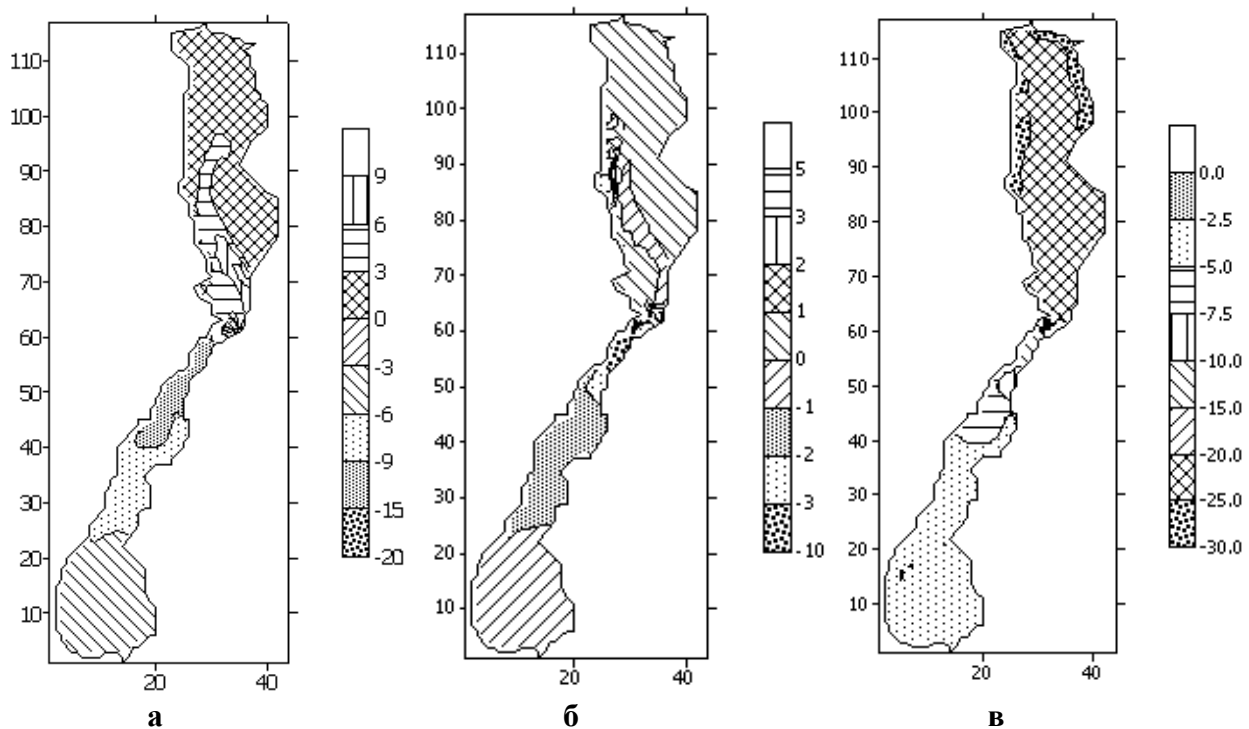

Рис. 4 Розходження між значеннями мінералізації вод оз.Китай (у %), розрахованими за моделлю для середини серпня середньоводного року при реалізації варіантів: а) наявності дамби зі шлюзом та відсутності її і каналу; б) наявності каналу та його відсутності при наявності дамби зі шлюзом; в) вилученні стоку невеликих річок за наявності каналу і дамби зі шлюзом.

Вилучення досить мінералізованого стоку невеликих річок Киргиж-Китай і Аліяга за умов середньоводного року, за наявності дамби і каналу зі шлюзами відкритими весь розрахунковий період, призведе до зниження мінералізації вод у північній частині водойми на 15 – 25 % у липні і 20 - 30 % – у серпні (рис. 4.в). У південній частині водойми

мінералізація знизиться на 1.5 - 5 % у липні і 2.5 - 7 % – у серпні. Співвідношення між мінералізацією вод північної та південної частин водойми складе 1.67.

В маловодний рік, при вилученні стоку невеликих річок, зниження мінералізації вод північної частини водойми складе 15 - 20 % у липні і 20 - 25 % – у серпні. У південній частині водойми мінералізація понизиться на 2 - 5 %. Співвідношення між мінералізацією вод в північній та південній частинах водойми зменшується з 1.82 (для сучасних умов) до 1.48.

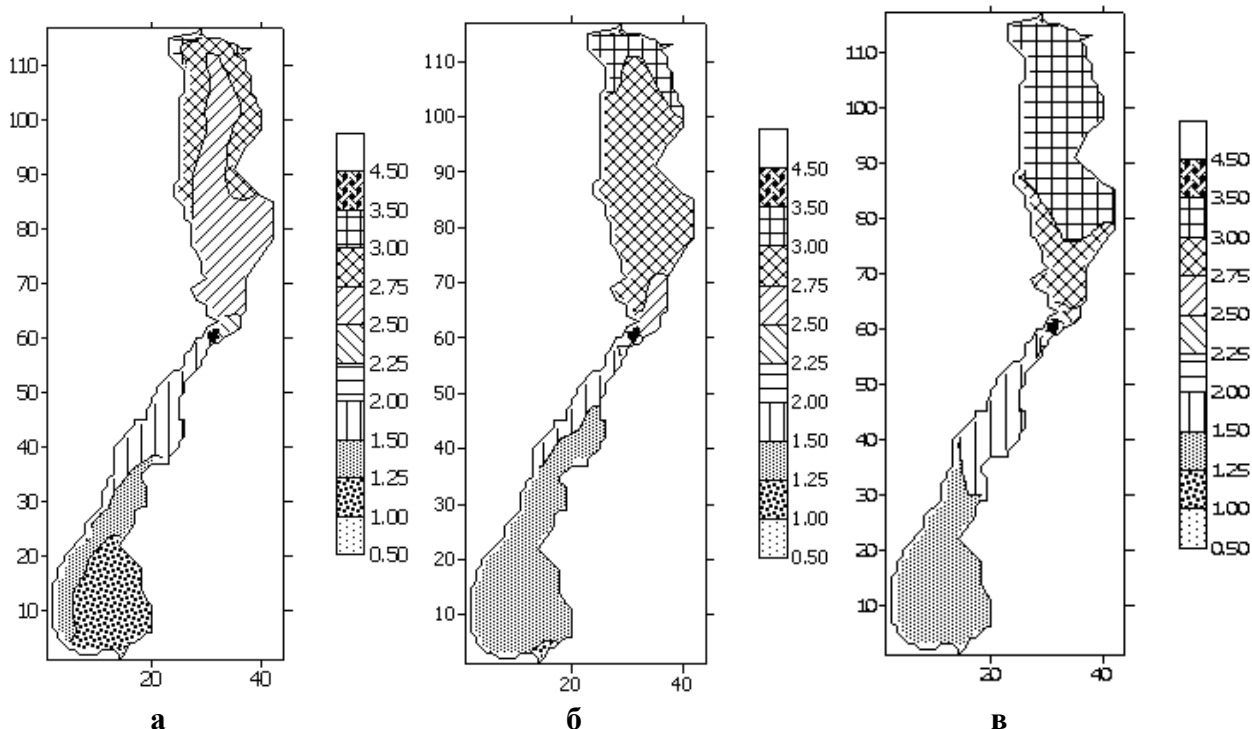

Рис. 3. Просторовий розподіл мінералізації вод оз.Китай, г/дм³, розрахований по моделі для середини травня (а), липня (б) і вересня (в) для середньоводного року за гідрометеорологічних умов 2001 р.

Моделювання поширення забруднюючих речовин. Для вивчення закономірностей поширення на акваторії озера забруднюючих речовин (ЗР) різних типів, що надходять зі стоком невеликих річок Киргиз-Китай і Алияга, а також з дунайськими водами, було проведено декілька числових експериментів з гідродинамічною моделлю, доповненою блоком переносу домішок. При розрахунках розглядалися умовні типи і концентрації ЗР з різним набором властивостей, а саме:

- 1) неконсервативні розчинені ЗР з питомою швидкістю хіміко-біологічної трансформації 0.03 д^{-1} , що відповідає швидкості деструкції нафти, СПАР при температурі води $\approx 15 \text{ }^\circ\text{C}$ [6];
- 2) неконсервативні розчинені ЗР з питомою швидкістю хіміко-біологічної трансформації 0.6 д^{-1} , що відповідає швидкості загибелі патогенних бактерій при температурі $\approx 15 \text{ }^\circ\text{C}$ [7].

Концентрації зазначених типів забруднюючих речовин у водах джерела забруднення (річкових) поклалися на рівні 100 умовних одиниць (%). Досліджувалися рівень і масштаб забруднення озера при надходженні ЗР з річковими водами у весняні місяці (березень - травень), коли їхні витрати максимальні. Використання умовних концентрацій дозволяє уніфікувати результати розрахунків, оскільки фактично розраховується поле концентрацій ЗР у відсотках від концентрації в джерелі. Фонова (початкова) концентрація ЗР, а також

вміст ЗР у річкових водах, що не розглядаються як джерела забруднення, приймалися рівними 0.

Моделювалося поширення неконсервативної домішки, що надходить в озеро з водами р. Дунай та зі стоком невеликих річок (рис. 5-7).

З розрахунків випливає, що внаслідок утрудненого водо- і масообміну між північною і південною частинами водойми забруднюючі речовини, що надходять з дунайськими водами, будуть акумулюватися у водах південної частини озера, а зі стоком невеликих річок – у північній.

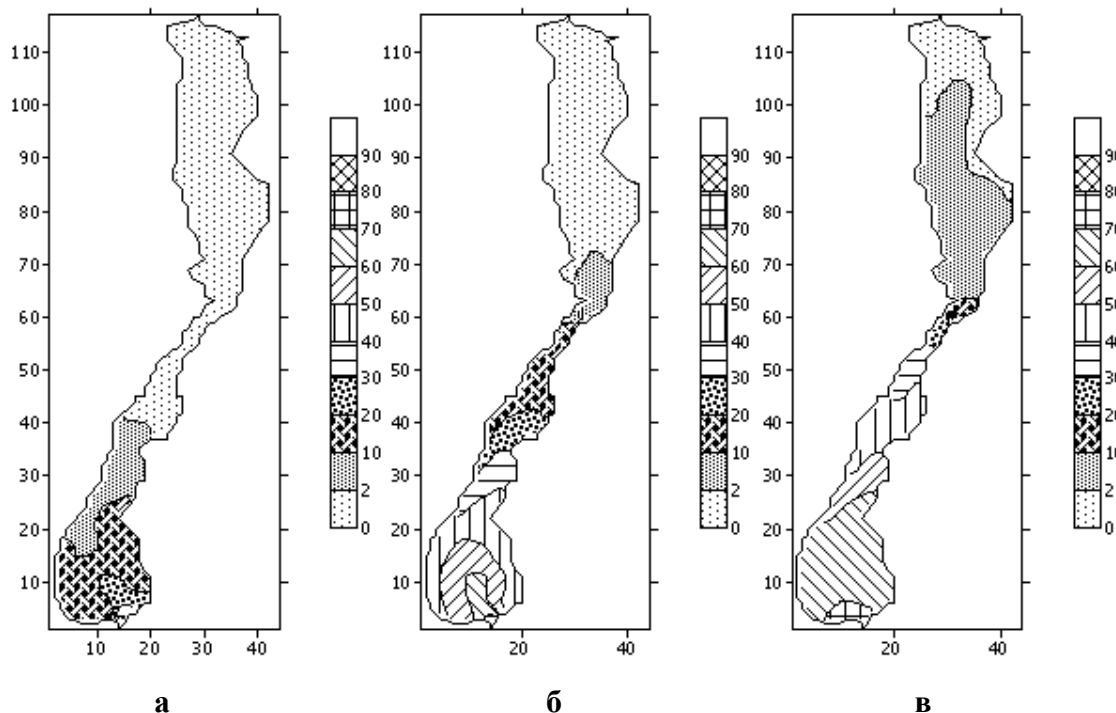

Рис. 5. Рівень забруднення вод озера розчиненими домішками з питомою швидкістю фізичної, хімічної та біологічної трансформації 0.03 д^{-1} , які надходять з водами р. Дунай в березні – травні: а – на 15 березня, б – на 15 квітня, в – на 15 травня.

Надходження ЗР зі стоком невеликих річок Киргиз-Китай і Аліяга призводить до підвищення концентрацій неконсервативної домішки із середньою стійкістю до хіміко-біологічної деструкції в водах північної частини озера у травні до 20 - 50 % від концентрації в річкових водах. За рахунок високої швидкості хіміко-біологічної деструкції, концентрації «біохімічно м'яких» ЗР в північній частині озера у травні не перевищують 20 %. Забруднення вод південної частини водойми ЗР, що надходять зі стоком невеликих річок, для всіх типів ЗР не перевищить 2 %.

Концентрації неконсервативних забруднюючих речовин з питомою швидкістю хіміко-біологічної трансформації 0.03 д^{-1} , що надходять з дунайськими водами в південну частину озера, складають у травні 2 – 10 % (від концентрації в дунайській воді) в північній частині озера і 30-70 % - у південній. Для «біохімічно м'яких» ЗР (тобто тих, що характеризуються відносно високими швидкостями деструкції) концентрації в травні складуть у південній частині 2-20 % від величин, що спостерігаються в дунайських водах, а в північній - не перевищують 2 %.

Висновки. Моделювання течій в оз.Китай показало, що будівництво дамби утруднило водообмін між північною і південною частинами озера, оскільки порушився інтенсивний вздовжбереговий потік на мілководді при подовжніх вітрах.

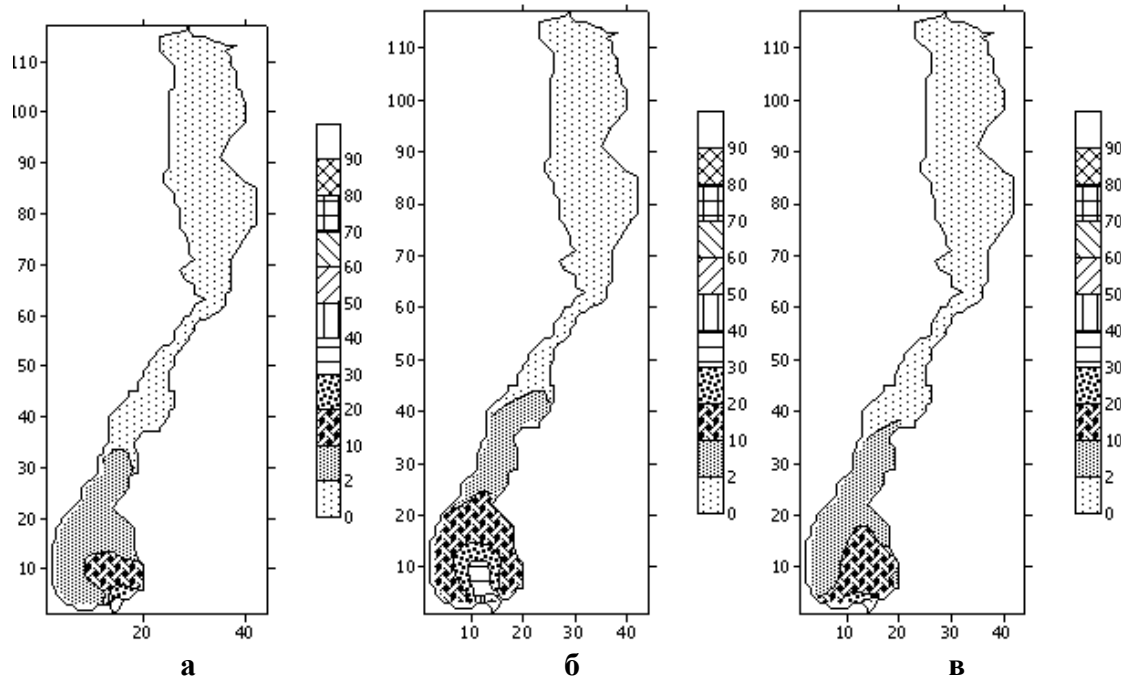

Рис. 6. Рівень забруднення вод озера розчиненими домішками з питомою швидкістю фізичної, хімічної та біологічної трансформації 0.6 д^{-1} , які надходять з водами р. Дунай в березні – травні: а – 15 березня, б – 15 квітня, в – 15 травня.

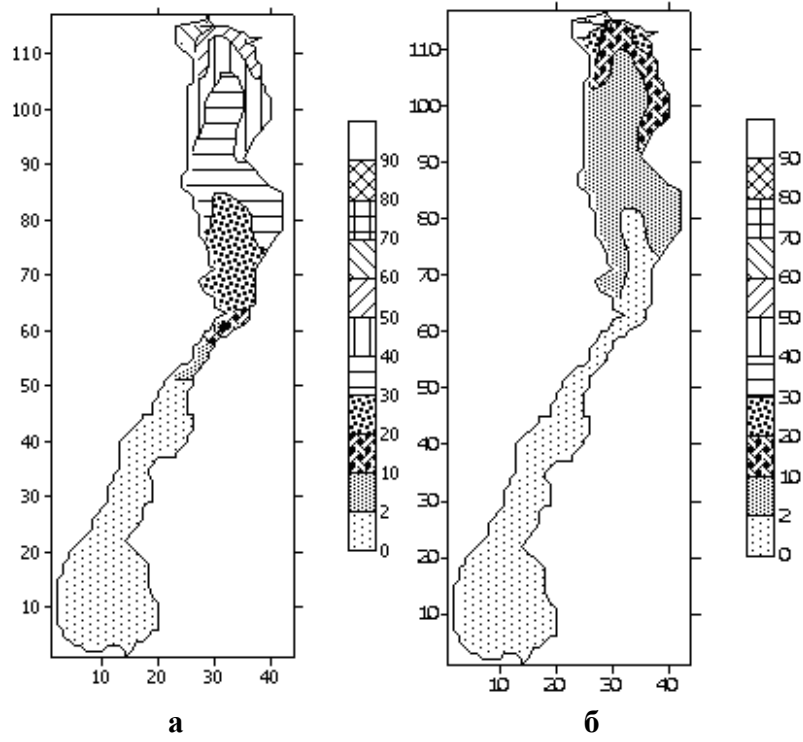

Рис. 7. Рівень забруднення вод озера розчиненими домішками з питомою швидкістю фізичної, хімічної та біологічної трансформації $0,03 \text{ д}^{-1}$ (а) і 0.6 д^{-1} (б), які надходять з водами невеликих річок, станом на 15 травня.

Будівництво каналу і дамби призвели до зменшення солеобміну між північною і південною частинами водойми і, таким чином, сприяли збільшенню мінералізації вод у північній частині і зменшенню її - у південній (до 8 %). При збереженні сучасних умов формування водо- та сольообміну між північною та південною частинами озера найбільш раціональним представляється використовувати воду в іригаційних цілях з південної, тобто менш мінералізованої частини озера. Як один із варіантів підвищення ефективності Старотроянського каналу, можна запропонувати використовувати його для водозабору в іригаційних цілях з південної частини озера після попереднього подовження до півдня і розміщення шлюзу на північному кінці каналу.

Найбільш радикальним вирішенням проблеми зменшення мінералізації вод озера представляється вилучення стоку до нього невеликих річок Киргиз-Китай і Аліяга, що дозволить зменшити мінералізацію вод північної частини на 20-30 % в умовах серпня середньоводного року (до 2.0 - 2.3 г/дм³) і 20 - 25 % – для маловодного року (до 2.25 - 2.5 г/дм³). У південній частині озера мінералізація вод також знизиться в порівнянні із сучасною ситуацією на 2.5 - 7 % в умовах середньоводного року і 2 - 5 % – в умовах маловодного року. Співвідношення між мінералізацією вод в північній та південній частинах водойми зменшиться з 2.1 до 1.6. Практична реалізація цього варіанту можлива шляхом подовження Старотроянського каналу від гирл невеликих річок до р. Дунай. При цьому витрати води у каналі будуть визначатися різницею позначок рівнів води в озері і р. Дунай, яка у літні місяці значно перевищує денівеляції рівня моря, ініційовані вітром і надходженням річкових вод, тобто ефективність каналу збільшиться.

Результати моделювання поширення забруднюючих речовин різних типів, що надходять у водойму з річковими водами, свідчать, що через утруднений розділовою дамбою водообмін між північною та південною частинами озера, буде мати місце істотне накопичування забруднюючих речовин у тій частині водойми, куди вони надходять. Очікуваний рівень забруднення СПАР та нафтопродуктами вод південної частини водойми може перевищувати 50 % від їх середньої концентрації в дунайській воді в період наповнення озера. Рівень забруднення патогенною мікрофлорою не буде перевищувати 20 % від її вмісту в дунайській воді.

Рівень забруднення вод північної частини водойми СПАР та нафтопродуктами, що надходять з річковим стоком Киргиз-Китай і Аліяга, буде знаходитись в межах 20 - 50 % від їх середньої концентрації в річкових водах, а патогенною мікрофлорою – до 20 %.

Проникнення ЗР через проріз дамби з південної частини озера в північну формує рівень забруднення вод північної частини для СПАР і нафтопродуктів – не більш 10 %, а для патогенної мікрофлори – не більш 2 %.

Рівень забруднення вод південної частини озера речовинами, що надходять зі стоком невеликих річок, не перевищить 2 % від їхнього вмісту в річкових водах Киргиз-Китай і Аліяги.

Приведені результати розрахунків рівня та масштабів забруднення вод озера різними типами забруднюючих речовин, що містяться в річковому стоці, можуть бути використані при екологічному менеджменті водойми для прогнозування забруднення її вод на підставі інформації про концентрацію забруднюючих речовин у річкових водах.

Список літератури

1. *Дослідити особливості просторово-часової мінливості мінералізації та розповсюдження забруднюючих речовин в озері Китай: Звіт про НДР/ Одес.Держ.Екол.Ун-т; № ДР 0106U009077.– Одеса, 2006.– 58 с.*
2. *Гопченко Є.Д., Медведєва Ю.С. Особливості водного і сольового режимів оз.Китай у 2005 та 2006 рр.// Вісник Одеського державного екологічного університету.– 2007.- Вип.4., – С.280-286.*

3. *Науково-технічне обґрунтування подальшого використання озера Китай: Звіт про НДР/ Одес.Держ.Екол.Ун-т; № ДР 0105U008000.*– Одеса, 2005.– 157 с.
4. *Озеро Китай. Правила експлуатації водохранилища / Гос. регин. проект.- изыскат. институт “Укрюжгипроводхоз”.*- Одеса, 2000.- 75 с.
5. *Тучковенко Ю.С.* Гидродинамическая модель для расчета трехмерной циркуляции и термохалинной структуры вод северо-западной части Черного моря // *Метеорологія, кліматологія та гідрологія.*– 2002.– № 45. – С. 129 - 139.
6. *Родзиллер И.Д.* Прогноз качества воды водоемов-приемников сточных вод. – М.: Стройиздат. – 1984. – С. 183 – 186.
7. *Mancini J.J.* Numerical Estimation of Coliform Mortality Rates under Various Conditions // *Journal of Water Pollution Control Federation.*– 1978.– Vol.50 – P. 2477.

Ю.С. Тучковенко, Е.Д. Гопченко, Н.Г. Сербов, Ю.С. Медведева

Моделирование пространственно-временной изменчивости минерализации и загрязнения вод оз. Китай Придунайской системы

Изложены результаты и анализ модельных расчетов, которые проясняют особенности циркуляции, пространственно-временной изменчивости минерализации вод и распространения на акватории озера Китай загрязняющих веществ. Разработаны научно-обоснованные рекомендации для возможного улучшения качества вод водоема.

Y.S. Tuchkovenko, E.D., Gopchenko, M.G. Serbov, Y.S. Medvedeva

Design of spatial-temporal changeability of mineralization and contamination of waters in China like of the near - Danube system

Results and analysis of model calculations, which make clear the features of circulation, spatial-temporal changeability of mineralization of waters and distribution on the aquatorium of the lake China of contaminating matters, are expounded. The scientific-grounded recommendations for the improvement of water quality in reservoir are developed.